

Samen of apart? Onderwijs aan meisjes en jongens

Marjoke Rietveld-van Wingerden

Sinds 1975 vormt 'gender' een belangrijk thema in het historisch en historisch-pedagogisch onderzoek in zowel Nederland als daarbuiten. Een stroom van publicaties toont aan dat vrouwen en meisjes lange tijd een achtergestelde positie hadden op de arbeidsmarkt en in het onderwijs. In dit artikel staat het onderwijs aan meisjes in vooral de negentiende eeuw centraal. Als eerste zullen de gevolgen van de onderwijswetten uit het begin van die eeuw op het onderwijs aan meisjes behandeld worden en hoe die bepaald werden door sociaal-economische factoren en een eenzijdige waardering van de vrouwelijke sekse. Vervolgens komt de impact van het feminisme van omstreeks 1870 aan de orde, waarin de bekende zusjes Jacobs een prominente rol hebben gespeeld. Tot slot staan we stil bij het feminisme van het begin van de twintigste eeuw, waarin deels oude idealen met betrekking tot vrouwelijke vorming terug kwamen.

Die seksspecifieke idealen zouden overigens in de twintigste eeuw een hardnekkig bestaan blijven leiden. De tijd dat de vrouw een ondergeschikte positie aan de man had, ligt nog niet zo ver achter ons. Het in 1970 ingevoerde nieuwe familierecht maakte een einde aan veel ongelijkheid.¹ Toch duurde het zelfs daarna nog enige tijd voordat vrouwen een enigszins gelijkwaardige positie op de arbeidsmarkt kregen in salaris en positie. De oorzaak hiervan lag voornamelijk in het verschil in opleiding. Pas recentelijk hebben meisjes bijvoorbeeld hun achterstand op jongens ingehaald in het volgen van een universitaire opleiding. In dit licht vormt de negentiende eeuw een interessante periode, omdat men toen begon met het uitwerken van het aan de Verlichting ontleende opvoedingsideaal, waarbij goed burgerschap als richtsnoer voor het onderwijs diende. Wat betekende dat voor het onderwijs aan jongens en meisjes? Kregen ze dezelfde opleiding of moesten meisjes anders en apart van jongens onderwezen worden?

¹ J.Th. de Smidt en H.C. Call, 'Recht en gezin' in: G.A. Kooy red., *Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland* (Assen en Maastricht 1985) 31-68; en H. Verwey-Jonger, 'De man/vrouw relatie: een machtsbalans' in: G.A. Kooy red., *Gezinsgeschiedenis. Vier eeuwen gezin in Nederland*, (Assen en Maastricht 1985) 138-166.

Standsbesef

In de negentiende eeuw hingen de ontwikkelingsmogelijkheden en positie van een kind sterk af van de stand waarin men was geboren. Het merendeel van de kinderen behoorde tot de lage stand of volksklasse. Deze kinderen had de wetgever op het oog toen de eerste nationale onderwijswetten tot stand kwamen, die onder andere gratis openbaar armenonderwijs mogelijk maakten. Het waren vooral meisjes die hiervan profiteerden, aangezien zij ten tijde van de economische recessie in de achttiende eeuw grotendeels van regulier onderwijs verstoken waren gebleven. Het volksonderwijs zoals vastgelegd in de Onderwijswet van 1806 had tot doel om zowel jongens als meisjes tot goed burgerschap op te voeden. Zij dienden op school naast lezen, schrijven en rekenen, 'alle maatschappelijke en christelijke deugden' te leren, te weten: verdraagzaamheid, gehoorzaamheid, godsvrucht, nederigheid, vlijt en vaderlandsliefde. Door het uitreiken van prijzen voor goed gedrag en trouw schoolbezoek probeerden scholen, armencomité's en gemeentebesturen het schoolverzuim terug te dringen. Die prijzen bestonden bijvoorbeeld uit kleding en klompen, prenten of boekjes.²

De prijs

Een prijs... een prijs... Kijk, moêtte lief!
Een prijs... ik heb een' prijs gekregen!
En meester zei: - "je hebt ter degen
Eens opgepast, mijn hartedief" –
Och! Kijk toch... Zeg hoe dat U 't vindt,
Ben ik nu ook uw zoete kind?" –

Kom, wijfje! Veeg uw wang niet droog;
Ge hoeft dien traan u niet te schamen,
Want 's Hemels Eng'len zeggen: Amen!
Bij zulk een schreijend moederoog –
En juichten, waar der armen jeugd
Gekweekt wordt tot verstand en deugd.

² J. Lenders, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming. Nederland 1780-1850* (Nijmegen 1988) 173-195.

Gij rijken! Geeft met milde hand,
Tot ieder, ieder kind kan leeren, -
Gij armen! Wilt ze wel waarden
Die beste gift van 't Vaderland;
Dan wacht u beider hooger prijs
En kroon, in 't Hemelsch paradijsch.

Openingsgedicht in een als prijsboek gedrukt dagboekje: *Belooning voor vlijt en goed gedrag op de stads-armenschoolen van Amsterdam* (1833).

Zulke maatregelen waren nodig als extra prikkel voor zowel kinderen als ouders; tot 1901 bestond er immers nog geen leerplicht. Voor ouders was de verleiding groot de kinderen in drukke tijden van school te houden om hen in te schakelen in de huisnijverheid of op het land. Veel kinderen gingen dan ook al met hun negende jaar van school.

Schoolbezoek

Meisjes hadden voor ouders nog een extra voordeel omdat ze ook als oppas konden fungeren voor jongere kinderen wanneer de moeder werkte. Gedurende de negentiende eeuw bleef het schoolbezoek van meisjes achter bij dat van jongens. Daarin speelde ook mee dat men scholing voor jongens belangrijker vond, omdat die later als kostwinnaars een goede boterham moesten verdienen.

Tabel 1: Schoolbezoek van kinderen van 7 tot 12 jaar in percentages³

	Jongens	Meisjes	Totaal
1825			65,0
1845			75,5
1865	78,8	72,5	86,6
1885	88,6	84,6	86,6
1900	92,2	90,4	91,3

Echter, voor zowel jongens als meisje uit de volksklasse gold dat lager onderwijs tevens het enige onderwijs was. In het gunstigste geval kwamen deze meisjes in een 'dienstje' bij een welgesteld gezin terecht, waar ze

³ P.Th.F.M. Boekholt en E.P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland. Vanaf de Middeleeuwen tot aan de huidige tijd* (Assen en Maastricht 1987) 118, 170-171.

verdere vorming kregen in het huishouden. De enige 'vakopleiding' voor meisjes uit de volksklasse was de naai- en breischool, die na schooltijd of na de lagere school bezocht werd en eerder een verkapte vorm van kinderarbeid was dan een school.⁴

Illustratie uit *Eigen Haard*, 1883 (zie ook Van Essen, 1990, I, onderste plaatje).

Doorgaans gingen jongens en meisjes naar dezelfde lagere school, alleen grote scholen konden een scheiding in een meisjes- en een jongensafdeling hanteren. De Onderwijswet van 1806 maakte geen onderscheid tussen jongens en meisjes. Zij dienden hetzelfde te leren. Dat betekende echter niet dat er in het onderwijs geen verschil in benadering was. Er verschenen bijvoorbeeld reken- en leesboeken op de markt, die specifiek voor meisjes bedoeld waren. Redactiesommen waren geënt op het huishoudboekje van moeders. In leesboekjes voor meisjes lag de nadruk op vrouwelijke deugden. Het bekendste was *De brave Maria* (1811) als een vrouwelijk alternatief voor *De brave Hendrik* (1810); beide boekjes van N. Anslin beleefden de eerste zestig jaar tal van herdrukken door het gebruik in het onderwijs. Zowel Hendrik als Maria werden geprezen om hun ordelijkheid,

⁴ M. van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland* (Amsterdam 1990) 48-53.

vriendelijkheid, godsvrucht, gehoorzaamheid en hulpvaardigheid, maar bij Maria lag het accent toch vooral op haar latere taak in het gezin.

Weet jij, waarom Maria bij hare moeder het naaien leert? De ouders van Maria zijn geene rijke lieden. Zij hebben nog vier kleine kinderen. Maria moet hare moeder in het huishouden behulpzaam zijn, omdat hare ouders geen geld genoeg hebben om eene meid te houden. Dat is toch niet aangenaam voor Maria? O, dat verbeeldt jij u! De moeder zeide eens tegen Maria: 'Kind! Gij moet mij aan het huiswerk helpen. Een meisje moet vroeg leeren huishouden. Zij moet zich vroeg aan het werk gewennen. Zij moet vroeg zuinigheid, zindelijkheid en orde leeren. Als zij dit vroeg leert, dan wordt het haar eindelijk tot eene gewoonte. Als wij vroeg aan orde, zindelijkheid en zuinigheid gewend worden, dan weten wij naderhand niet beter, of het behoort zoo. Het naaien zal ik zelve u leeren in de uren die ons overblijven.' Sedert dien tijd heeft Maria haar moeder met blijdschap in alles geholpen. Zij weet wel, dat hare moeder het wel met haar meent. Zij is reeds zoo bekwaam, dat zij menig meisje van twintig jaren beschaamd maakt.⁵

Jongens hadden in het onderwijs echter wel een voordeel boven meisjes. De slimme jongens kregen, als ze geluk hadden, van hun hoofdmeester de mogelijkheid om na het doorlopen van de lagere school hem op school te helpen. Als dat van beide zijden goed beviel, bleven de jongens tegen geringe vergoeding in dienst bij de hoofdmeester die hun verder konden opleiden om het onderwijzersexamen vierde rang te behalen. Voor veel jongens uit de volksklasse was dat tot ver in de negentiende eeuw de mogelijkheid bij uitstek om op de sociale ladder te stijgen. Sommigen van hen klommen zo op van vierde tot tweede rang onderwijzer om te eindigen als hoofd van een school.⁶ Voor meisjes ontbrak deze mogelijkheid, omdat het ongepast was dat meisjes of vrouwen aan jongens lesgeven.⁷

Kinderen uit de betere of beschaafde stand bezochten een particuliere school die vaak wel naar sekse gescheiden waren. De kwaliteit van dit onderwijs en de grootte van de klassen hingen af van de hoogte van het schoolgeld. Wie het zich kon permitteren nam een gouverneur voor jongens of een gouvernante voor jonge kinderen en meisjes in dienst om

⁵ N. Anslin, *De brave Maria* (Leiden 1811) 8-9.

⁶ G.E. de Vries, *De opleiding van de christelijke onderwijzer* (Leeuwarden 2004) 58.

⁷ M. van Essen, *Onderwijzeressen in niemandsland. Beroepsontwikkeling in Nederland 1827-1858* (Groningen 1985) 75-76.

hun kroost het nodige aan kennis bij te brengen. Daartoe behoorden ook vreemde talen als Frans en Duits en bij voorkeur betrok men deze personen dan ook uit Zwitserland.⁸ Bij het bereiken van ongeveer de negenjarige leeftijd stuurden welgestelde ouders hun kinderen doorgaans naar een kostschool voor 'jonge heeren' of 'jonge dochters'. Jongens bezochten gewoonlijk nog een gymnasium vanaf hun twaalfde jaar. Voor gegoede meisjes was de kostschool het laatste onderwijs. Een voorbeeld van een meisjescostschool is die van de schrijfster A.B. van Meerten-Schilperoort in Gouda. Zij had zowel dag- als kostleerlingen. Samen waren dat zo'n veertig meisjes in leeftijd variërend van negen tot achttien jaar. Voor jaarlijks 900 gulden – toen viermaal het jaarsalaris van een onderwijzer op een volksschool – kregen meisjes 'kost, inwoning, onderwijs in alle vakken van een vrouwelijke en beschaafde opvoeding, bewasschen van het linnengoed, het gebruik der noodige boeken, kaarten en globes (...). Alleen het onderwijs in dansen, muziek en teekenen, en de verschotten voor kleeding en handwerken zijn hiervan uitgesloten.' De meisjes moesten meenemen: 'een ledikant, bed en toebehoren, het noodige bed- en tafellinnen, een zilveren chiffoinière⁹, hetwelk bij vertrek weder terug-genomen wordt'. Bij haar onderwijs schakelde Van Meerten-Schilperoort haar drie volwassen dochters in.

Van Meerten-Schilperoort schreef omstreeks 1830 een brief aan een vader waarin ze hem de gang van zaken op school uitlegde: 'Zes uren in de zomer, zeven in den winter is het uurtje van opstaan, te zeven of te acht ontbijten. Daaronder lektuur (door mijn dochter) uit Van der Palm, *Bijbel voor de jeugd* of iets anders. Verder muziek of teekenles of voorbereidende oefeningen voor de school. Van tien tot één uur klasse. Tot half drie oefening op de piano, of katechisatie of ontspanning of in den winter wandeling. Te half drie diné, half vier de klasse tot half zeven. In de zomer wandeling of naar de tuin, in den winter te acht uur lektuur van uitspanning. Des woensdags- en zaterdagsavond alleen voor de kostleerlingen, afzonderlijke Engelsche en Hoogduitsche les. Zaterdag geen klasse, huiselijke bezigheden, naaijen, en als het kan een groote wandeling. Week om week zijn ook de grootere behulpzaam aan de wasch enz., altijd onder opzicht van eene der dochters. Vrijdagavond het laatste schooluur in de week, wordt door mij besteed tot eene lezing over

⁸ G. Huisman, *Tussen salon en souterrain. Gouvernantes in Nederland* (Amsterdam 2000) 74-76.

⁹ Een hoge ladekast.

een godsdienstig of zedekundig onderwerp, dat veelal onmerkbaar overgaat in een vertrouwelijk gesprek, en door mij met het gebed besloten wordt. Na het soupé te 9 ure doe ik ook een korte lezing, en sluit de dag met gebed of gezang en te half elf ure is alles in de rust. Ziedaar nagenoeg de loop onzer dagen, die juist door de eentonigheid spoedig voorbijgaan.¹⁰

Voortgezet onderwijs

Uit het bovenstaande blijkt dat voortgezet onderwijs alleen was weggelegd voor kinderen uit de middenstand en goeude burgerij. Dit onderwijs was doorgaans strikt naar sekse gescheiden. Daaraan lagen zowel ideële als praktische motieven ten grondslag. Ideële, omdat men vond dat jongens en meisjes boven de twaalf jaar door hun ontluikend seksueel bewustzijn niet bij elkaar in één school hoorden. Dit argument is tot ver in de negentiende eeuw gehanteerd. Praktische overwegingen hadden te maken met het beroepsperspectief. Voor jongens lag er een wereld open. Zij konden na hun basisonderwijs bijvoorbeeld naar een handelsschool, militaire academie, technische school, academie voor beeldende kunsten, kweekschool voor onderwijzers, scheepvaartschool of een gewone Franse school. Deze Franse scholen waren onderling zeer verschillend en boden naast Frans – toen de internationale taal in Europa – vakken als Duits, landmeetkunde, wiskunde, natuurkunde en waterbeheer.¹¹ Voor meisjes waren er behalve kostscholen, die tevens een voortgezette opleiding boden, alleen speciale Franse meisjesscholen. Daar leerden ze, afhankelijk van de vaardigheden van de onderwijzeres, natuurlijk Frans, maar ook Duits, ‘fraaie’ handwerken, muziek, etiquette en een scala van vakken die te maken hadden met het voeren van een huishouden. Zij moesten immers later leiding geven aan het huishoudelijk personeel, hun kinderen opvoeden, goed met geld omgaan en een gesprekspartner zijn voor hun ega. Bovenal moesten ze als gastvrouw optreden, vandaar dat moderne talen voor hen belangrijk waren, evenals dans en muziek.

Er waren echter twee beroepen waarin meisjes uit de ‘beschaafde stand’ wel terecht konden. Allereerst werd het door de invoering van de Onderwijswet van 1806 mogelijk om onderwijzeres te worden. Het examen

¹⁰ H.P. Hogeweg-de Haart, *Anna Barbera van Meerten-Schilperoord* (Amsterdam 1956) 2-4.

¹¹ Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school*, 128-131.

hiervoor stelde echter niet veel voor. Er was maar één graad te behalen en, anders dan voor jongens waren de eisen nauwelijks omschreven. Zij haalden hun examen door zelfstudie of scholing op een kostschool of Franse meisjesschool. Daarbij ging het evenals bij de graden voor jongens vooral om kennis en niet om vaardigheden in lesgeven. Na het behalen van hun ‘akte van bekwaamheid’ konden ze aan de slag op een meisjesschool of een bewaarschool voor jonge kinderen van zo’n drie tot zes jaar oud.¹² Een ander traditioneel vrouwenberoep was vroedvrouw. Sinds 1820 konden meisjes daarvoor zelfs een opleiding volgen aan een van de klinische scholen. Opmerkelijk voor die tijd waren deze coëducatief. Jongens konden daar leren voor apotheker, chirurgijn of vroedmeester.¹³

Deze beroepsopleidingen vielen deels onder middelbaar onderwijs. Zij waren zeer divers van niveau en beperkt in aantal, maar weinig jongeren profiteerden ervan. Middelbaar onderwijs duidde dan ook niet op een bepaald niveau of op de doelgroep, maar was aan de middenklasse voorbehouden. Vandaar dat beroepsopleidingen voor de lage stand, zoals industriescholen, ambachtscholen en kookscholen, die na 1860 ontstonden onder lager onderwijs vielen. Evenals de al langer bestaande tekenscholen, vielen deze scholen doorgaans onder het avondonderwijs. Om dezelfde reden dankte het hoger onderwijs haar naam aan de gerichtheid op de gegoede, hoge stand. Daaronder vielen de traditionele Latijnse scholen (vanaf omstreeks 1815 gymnasia genoemd) en de universiteiten. Deze waren alleen toegankelijk voor jongens. Het accent lag op Latijn, vandaar de naam, en Grieks; Latijn was bovendien nog de taal van de wetenschap. Gymnasia boden dus een klassieke vorming, al breidden ze vanuit concurrentie-overwegingen wel gaandeweg hun curriculum uit met moderne vakken. Door de opkomst van de industrialisatie, bankwezen en grote bedrijven nam de populariteit van beroepsgericht onderwijs toe en zagen gymnasia met lede ogen aan hoe hun leerlingenaantallen afnamen. Het gymnasium was echter wel de enige toegangspoort tot de universiteit. Op universiteiten nam overigens ook de populariteit van exacte vakken toe, zoals natuurwetenschappen, wiskunde en medicijnen.¹⁴

¹² N.L. Dodde, *Een speurtocht naar samenhang. Het rijkschooltoezicht van 1801 tot 2001* (Den Haag 2002) 187-196; en Van Essen, *Onderwijzeressen*, 66-190; en R. Turksma, *De geschiedenis van de opleiding tot onderwijzer in Nederland aan de openbare, protestants-christelijke en bijzonder-neutrale instellingen* (Groningen 1961) 58-59.

¹³ M. Morée, ‘Waarom de apothekers voor vrouwen kozen’, *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 3 (1982) 36-62, 41-42.

¹⁴ Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school*, 125-131, 195-199.

De indeling in standen kwam rond 1850 onder druk te staan. Verbetering van de economie leidde tot het ontstaan van beroepen die een goede vooropleiding vereisten. Het inzicht groeide dat opleiding en beroep van groter belang waren voor de sociale status dan geboorte. Progressieve liberalen promoveerden het onderwijs als het middel bij uitstek om op de sociale ladder te stijgen. Zij doelden op de middenklasse, die mede door aanwas uit de lage stand, groeide. Deze kreeg behoefte aan goede algemene vorming waarmee men in het opkomend bedrijfs- en bankwezen uit de voeten kon. De oude beroepsopleidingen en Franse scholen kregen het imago achterhaald, eenzijdig en van laag niveau te zijn. Bovendien schiep de verdere differentiatie in beroepen ook in de gegoede stand een hele generatie jongeren die niet de klassieke opleiding van het gymnasium prefereerden, maar juist een opleiding met praktijk gerichte vakken kozen, zoals wiskunde, natuurkunde, boekhouden, scheikunde en de moderne talen. De conservatief-liberale minister J.R. Thorbecke stelde daarom in 1863 de Hogere Burgerschool (HBS) in als alternatief voor jongens uit met name de gegoede middenklasse. Het schoolgeld was lager dan bij het gymnasium en de nadruk lag op de exacte vakken, moderne talen en handelskennis. Thorbecke hield echter vast aan het oude standenschema: de HBS was vooral bedoeld voor de middenklasse en was in zijn ogen geen voorportaal voor de universiteit.¹⁵ In de praktijk bleek de HBS een prima vooropleiding te zijn voor de exacte studierichtingen aan de universiteit. Menigeen deed op grond van een HBS-examen met succes toelatingsexamen voor de universiteit. In 1876 werd de HBS bij wet alsnog erkend als vooropleiding voor de universiteit, al moesten jongeren die geslaagd waren voor het HBS-examen eerst nog wel een staatsexamen Latijn en Grieks doen.¹⁶ Tegelijk met de HBS schiep Thorbecke een opleiding voor leerkrachten van de HBS, de Middelbare-Onderwijs akte (MO-akte) waarvoor jongeren zich door zelfstudie konden bekwamen. Deze MO-akten zouden ook voor meisjes een belangrijk middel tot zelfontplooiing worden.

¹⁵ H. Amsing, *De bakens verzetten in het voorgezet onderwijs. Gymnasium, hbs en mms in het onderrichtsysteem, leerplan en geschiedenisonderwijs* (Groningen 2002) 17.

¹⁶ Amsing, *De bakens verzetten*, 78.

Vrouwen en meisjes

Het gelijkheidsideaal van de Verlichting en Franse Revolutie werkte na 1850 ook door in de oploeiende discussie over meisjesonderwijs en de slechte perspectieven voor vrouwen op de arbeidsmarkt. Dit laatste was een nijpend probleem, omdat veel vrouwen uit de middenstand en elite ongehuwd bleven. Het voorheen gekoesterde ideaal van vrouwelijkheid als bescheidenheid, nederigheid, terughoudendheid, liefthalligheid, huiselijkheid en vlijt kwam aan het wankelen. Men ging bovendien vraagtekens zetten bij de gangbare opvatting dat betaald werk voor vrouwen alleen een kwestie van armoede was. Op grond van die gangbare opvatting draaiden filantropische instellingen op de onbetaalde inzet van vrouwen uit de middenstand en geboede burgerij.

De overheid nam de eerste stap door in de onderwijswet van 1857 de kwalificaties van onderwijzeressen te omschrijven en grotendeels gelijk te trekken met die voor onderwijzers. Mede daardoor ontstonden de eerste opleidingsscholen voor onderwijzeressen. en veroverden meisjes en vrouwen zich sindsdien een plek op lagere scholen waar ze vooral in de eerste klassen en als handwerkonderwijzeres werden aangesteld.

Daarnaast kwam er een beweging van vrouwen op gang die in opstand kwam tegen onderdrukkende factoren in de door mannen bepaalde samenleving. Deze vrouwen maakten zich sterk voor beter onderwijs voor meisjes. In deze eerste 'feministische golf', een tweede zou honderd jaar later volgen, waren de standpunten over meisjesopleidingen verdeeld. Sommigen pleitten voor opleidingen die de voorbereiding op het huwelijk meer vorm zouden geven. Dat was niet vreemd in het licht van de discussies over jongens, waarin juist de voorbereiding op beroep en maatschappelijke functies centraal stond. Meisjes zouden op aparte scholen vooral les moeten krijgen in vakken die pasten bij de vrouwelijke aard en die waren afgestemd op kennis die meisjes moesten hebben om goed voorbereid het huwelijk in te gaan. De samenleving zou ermee gediend zijn: 'Verheft gij de vrouw dan verheft gij het huisgezin en door het huisgezin te verheffen, verheft gij de maatschappij'.¹⁷ De nadruk zou moeten liggen op zedelijke vorming. Geen dorre en verstandelijke zaken, waarvan meisjes toch een afkeer hebben, maar beperkt en voor meisjes relevant gemaakt onderwijs in rekenen, geschiedenis, aardrijkskunde, letterkunde en talen, naast handwerken, opvoeding en huishoudelijke bezigheden. Wie ongehuwd

¹⁷ *De Tijdspiegel* 2 (1865) 474.

bleef had dan wel voldoende bagage om als onderwijzeres, gouvernante, kinderjuffrouw of hulp in de huishouding aan de slag te kunnen.

Anderen vonden dat niet ver genoeg gaan en vreesden dat meisjesonderwijs zo toch niet veel zou verbeteren ten opzichte van de bestaande Franse meisjesscholen. Zij richtten uiteindelijk de Middelbare Meisjesschool (MMS) op, waarvan de eerste in 1867 in Haarlem werd opgericht. Zij ontstonden uit het particulier initiatief, omdat de overheid dat niet als haar taak zag. Brede algemene vorming van meisjes was het doel, door vakken te onderwijzen die men voor de vrouwelijke vorming het meest geschikt vond: moderne talen, letterkunde, geschiedenis, cultuur, natuurkunde en handelskennis. Het mes sneed zo aan twee kanten. Als meisjes trouwden waren ze betere echtgenoten en moeders, als ze ongehuwd bleven waren ze beter toegerust om een beroep in de verzorgende of pedagogische sfeer te vinden.¹⁸

Een voorstander van een brede algemene vorming door middel van beter meisjesonderwijs en 'opvoeden met een dubbel doel' was de toenmalige inspecteur van het middelbaar onderwijs, Steyn Parvé, die in 1871 stelde: 'De vrouw behoeft veelzijdige ontwikkeling als huismoeder bij de opvoeding van haar kinderen, als echtgenote opdat zij niet bij haar man ten achter sta als thans veelal het geval is, als beschaafde in de maatschappelijke omgang, als ongehuwde eindelijk, die in welke richting zich dan ook een bestaan moet zoeken.'¹⁹

In vele plaatsen was er overigens nog lange tijd verzet tegen deze vorm van meisjeseducatie. Overal moest de MMS worden bevochten. In de gemeenteraad van Den Haag verdedigde in 1878 een raadslid de MMS als volgt: 'alles in onzen tijd spreekt het luide tegen en verkondigt dat het inderdaad meer dan tijd wordt om aan de vrouw de middelen te verschaffen, om, des noodig, in eigen onderhoud te voorzien, om zelfstandig op te treden, middelen die aan den man zoo ruimschoots geschonken worden, aan haar tot heden, zonder reden en tot groote schade voor de menschen wereld, veelal werden onthouden.'²⁰

¹⁸ W.J. Pouwelse, *Haar verstand dienstbaar aan het hart. Middelbaar onderwijs voor meisjes, debatten, acties en beleid 1860-1917* (Leiden 1993) 49-54.

¹⁹ D.J. Steyn Parvé, *Middelbaar onderwijs voor meisjes* (Den Haag, 1867) 1.

²⁰ M.A. Beukenholdt-ter Mors, *Barrières voor meisjesonderwijs. Besluitvorming ten aanzien van voortgezet onderwijs aan meisjes in Den Haag en Rotterdam van 1820-1920* (Delft 1998) 113.

Deze opvoeding met een dubbel doel ging voor radicale voorstanders van vrouwenemancipatie niet ver genoeg. Zij pleitten voor volledige gelijkwaardigheid van jongens en meisjes in het voortgezet onderwijs, zonder nadruk op enige vrouwelijke component in het onderwijs en zonder expliciete voorbereiding op de gezinstaat. Jongens en meisjes hebben immers dezelfde verstandelijke vermogens en mannen en vrouwen zouden op voet van volledige gelijkheid aan het maatschappelijk proces moeten kunnen deelnemen. Het zou overigens nog meer dan een eeuw duren voordat dit laatste ideaal enigszins werd bereikt.

De zusjes Jacobs

De radicale voorstanders van algehele gelijkwaardigheid van jongens en meisjes in het onderwijs kregen enorme steun van een soloactie van een Sappemeers middenstandsgezin. De huisarts Jacobs had vijf dochters en zes zoons. De zoons volgden een universitaire opleiding of maakten carrière in het leger, terwijl de dochters, zoals toen gebruikelijk was, na school geacht werden thuis in het gezin mee te helpen. De op één na jongste dochter Aletta (1854-1929) nam daar geen genoegen mee: haar uitbesteding bij een naaister in het dorp werd een fiasco. Haar belangstelling ging vooral uit naar het beroep dat haar vader en een oudere broer uitoefenden. Bij een andere broer, die apotheker was, trok ze een tijdje in om in het huishouden, maar vooral in de apotheek te helpen. Juist het apothekersvak kreeg een wettelijke regeling in de Gezondheidswet van 1865. Deze regelde de opleiding voor onder andere apotheker en stelde vast dat het examen leerling-apotheker toegang bood tot de studie medicijnen aan universiteiten. Bovendien liet die opleiding sinds 1867 ook meisjes toe.²¹ Deze mogelijkheid bracht Aletta een stap dichterbij haar ideaal. In 1870 legde zij op zestienjarige leeftijd het examen leerling-apotheker af. Ze vervolgde de lessen Grieks en Latijn van haar vader en liet zich als toehoorder inschrijven voor enkele andere vakken aan de plaatselijke HBS.²² In 1871 richtte Aletta een verzoek tot de politicus J.R. Thorbecke om ontheffing van het toelatingsexamen voor medicijnen van de Universiteit van Groningen. In een brief gericht aan haar vader (!), liet Thorbecke weten dat ze voor een jaar op proef werd toegelaten, maar dat ze geen vrijstelling kreeg. Zij moest het eerste voorbereidende jaar met

²¹ Morée, 'Waarom de apothekers', 43-47.

²² A. Jacobs, *Herinneringen* (Amsterdam 1924) 2-11.

voornamelijk natuurwetenschappen gewoon volgen en daarna zou bekeken worden of ze te handhaven was en of de universiteit deze uitzonderlijke situatie kon hanteren. Aletta doorstond de proef, haalde haar propedeutisch examen binnen een jaar en werd het eerste meisje dat aan een Nederlandse universiteit studeerde.²³ Aletta ondervond tijdens haar studie aan de Groninger universiteit geen problemen met studenten en hoogleraren. Het voor haar gereserveerde kamertje voor de vrije kwartieren heeft ze nauwelijks gebruikt, omdat ze geen uitzonderingspositie wilde.²⁴

Een saillant gegeven is dat het gezin Jacobs behoorde tot een culturele minderheid. Zij waren joods en vader Jacobs was voorzitter van het bestuur van de plaatselijke joodse godsdienstschool. Het opmerkelijke deed zich voor dat joden die ook in die tijd vanuit godsdienstig perspectief zo verschillend tegen jongens en meisjes aankeken, juist in seculier opzicht voor gelijkwaardigheid van jongens en meisjes kozen. Jacobs stond hierin niet alleen: ook joodse media beoordeelden de doorbraak van Aletta in wetenschappelijke kringen als positief. Aletta's aspiraties kwamen dan ook niet alleen van haarzelf, maar zijn duidelijk gestimuleerd door haar vader. Zo las hij zijn dochters voor uit het in 1870 verschenen boek van J.S. Mill, *The subjection of the women*, die de positie van de vrouw in huwelijk en samenleving beschreef als een vorm van slavernij.²⁵ Hij spande zich dan ook in om voor het jongere zusje Frederika bij Thorbecke toelating tot de HBS te verwezenlijken. Samen met enkele andere meisjes gebeurde dat in 1871, waarmee zij felle kritiek van voorstanders van gescheiden meisjesonderwijs trotseerden dat gezamenlijk onderwijs van jongens en meisjes een rechtstreeks gevaar zou opleveren voor de zedelijkheid.

In Goes kwam in 1871 sterk verzet van de Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs op het besluit van de gemeenteraad om meisjes op de plaatselijke HBS toe te laten: 'Wij roepen het den raad toe: Weert, weert de meisjes! Want het is de ondergang der hogere burgerschool. (...) Zij zal nadeelig zijn voor de studie der jongens.

²³ M. Bosch, 'Blauwkousen en hobbezakken in een witte jas', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 3 (1982) 63-97, 64-65.

²⁴ M. Rietveld-van Wingerden en J. Sturm, 'Het Nederlandse onderwijs en de emancipatie van het joodse meisje in de negentiende eeuw' in: M. Reuling, D.W. Postma en J. Noordman red., *Opvoeding, onderwijs en overheid. Thema's uit de wijsgerige en historische pedagogiek* (Amsterdam 2002) 159-169.

²⁵ M. Rietveld-van Wingerden en N. Bakker, 'Education and the emancipation of Jewish girls in the nineteenth century. The case of the Netherlands', *History of Education Quarterly* 44-2 (2004) 202-221.

Er zal gekheid gemaakt worden en wie weet wat er meer zal gebeuren? Doch bovenal, had men geweten, dat er meisjes zouden worden toegelaten, dan had men eene geheel andere keuze gedaan van docenten'.²⁶

Bovendien vreesde men voor de aantasting van de vrouwelijke liefthalligheid, doordat de maatschappij zou 'verrijkt worden met talrijke exemplaren van zoogenaamde femmes libres, van vrouwelijke vrijgeesten, een zeer onvrouwelijk wezen, dat wij zeer goed in onze huishoudens kunnen missen'.²⁷

Daarom was een MMS veel beter, zo stelden voorstanders van gescheiden meisjesonderwijs. Daar kregen meisjes les van vrouwen, die veel beter dan mannen rekening konden houden met de vrouwelijke aard van het meisje en haar behoefte aan leiding: 'Dat jonge dames van 12 jaar en ouder in het regel het beste leren – en, wat ook niets afdoet, zich het gelukkigst gevoelen –, wanneer ze als bij de hand geleid worden, des noods met eenige kracht maar immer met opgewekten ernst, door een onderwijzeresse die aanleg, karakter, eigenaardigheden van het kind kent, omdat, steeds aan het hoofd der klasse staande, met dat kind elk oogenblik in aanraking komt'.²⁸

Nederland liep op het gebied van coëducatie voor op landen als Engeland, Amerika en Duitsland waar universiteiten bolwerken van mannen bleven en meisjes hun eigen middelbare scholen en zelfs universiteiten kregen. Dat zal daar ongetwijfeld voor vele meisjes drempelverlagend hebben gewerkt. Doordat men in Nederland voor coëducatie op universitair niveau koos, verliep de toeloop van meisjes tot universiteiten traag. Toen Aletta in Leiden enkele aanvullende colleges wilde volgen werd dat geweigerd. Lange tijd zou ze de enige vrouwelijke student blijven, op enige afstand gevolgd door haar zusje Charlotte die farmacie in Groningen studeerde en Catherine van Tusschenbroek die zich voor medicijnen bij de Utrechtse universiteit had aangemeld. In 1890 waren er slechts twaalf vrouwelijke studenten op de 2567 mannelijke. Farmacie, biologie en medicijnen waren onder meisjes het meest in trek, ook in het buitenland.²⁹ Eenmaal arts zette Aletta zich in voor voorlichting aan vrouwen over voorbehoedsmiddelen en betere hygiëne, ijverde ze voor een wettelijke regeling van de prostitutie en zocht ze naar

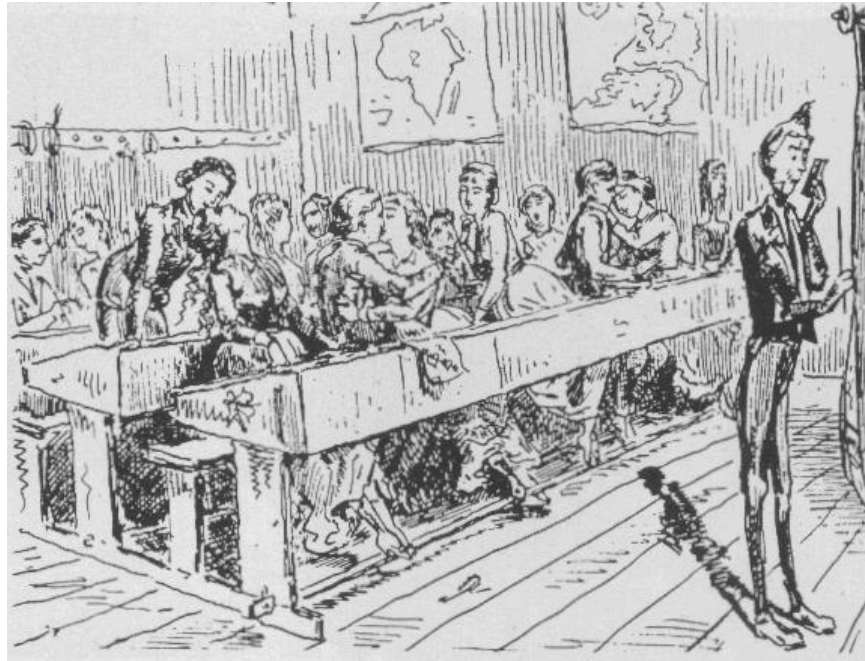
²⁶ Van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel*, 75.

²⁷ Beukenholdt-ter Mors, *Barrières voor meisjesonderwijs*, 109.

²⁸ Opmerking van een Haags gemeenteraadslid in 1878, zie: Beukenholdt-ter Mors, *Barrières voor meisjesonderwijs*, 114.

²⁹ Van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel*, 73-75.

wegen ter verbetering van de volksgezondheid. Tevens maakte ze zich sterk voor het kiesrecht van vrouwen, hetgeen in de grondwet van 1917 zijn beslag kreeg.

Spotprent uit *De Nederlandsche Spectator*, 1871; zie ook Van Essen, 1990, XIV.

Een stapje vooruit en terug

Mede door het terugdringen van kinderarbeid en stimulerende maatregelen ter bevordering van het schoolbezoek nam de onderwijs-participatie tussen 1870 en 1920 toe, rond 1900 bezochten bijna alle kinderen een lagere school. Wel was er ook toen nog een neiging bij ouders om hun kinderen, en vooral hun dochters, regelmatig thuis te houden voor het verrichten van (huishoudelijke?) werkzaamheden. Juist aan dit partieel verzuim kwam met de invoering van de leerplicht in 1901 een einde; elk kind moest in het schooljaar dat het zeven werd tot het twaalfde jaar gedurende zes dagen per week een zesklassige lagere school doorlopen. Private scholen behoorden

inmiddels grotendeels tot het verleden; kinderen van gegoede ouders en arbeiderskinderen kwamen naast elkaar in de schoolbanken terecht. Dat was deels het gevolg van overheidssubsidies aan het gewone onderwijs, strenge eisen aan particuliere scholen en de verzuiling, waardoor godsdienstverschillen belangrijker werden dan komaf van kinderen.³⁰

Verschillen in standen bleven in het vervolgonderwijs echter wel bestaan. Arbeiderskinderen kwamen daar niet aan toe, omdat verdere scholing derving van inkomsten betekende. Middenstandskinderen leerden door op een school voor Meer Uitgebreid Lager Onderwijs (MULO), een voorloper van het VMBO, terwijl meisjes naar een huishoudschool en jongens naar een ambachtschool of landbouwschool konden doorstromen. De welgestelden kozen voor een HBS, gymnasium of MMS. In dit vervolgtraject bleven verschillen tussen de seksen bestaan. Dat was niet alleen het geval in het lager beroepsonderwijs, maar ook op universiteiten en scholen die daarop voorbereidden. Weliswaar kregen meisjes vanaf 1880 ook toegang tot het gymnasium, maar dat vertaalde zich niet direct in een toeloop van meisjes tot universiteiten. In 1900 volgden 121 meisjes universitair onderwijs, wat neer kwam op vier procent van de studentenpopulatie, in 1910 en 1920 was dat gestegen tot respectievelijk elf en dertien procent. Daarna consolideerde dit proces zich grotendeels. De MMS liep eigenlijk niet goed, vooral omdat leergierige meisjes in het toenmalige VWO (HBS en gymnasium) terecht konden en zo toegang kregen tot een wetenschappelijke opleiding. Bovendien bleef de MMS in private handen omdat de overheid zich daarvan afzijdig hield en dus geen rijkssubsidie toekende. Hierdoor ontwikkelde de MMS zich tot een soort eliteschool, waarvoor de weg naar de universiteit echter gesloten bleef. Alleen ouders die een typische meisjesopvoeding voor hun dochters wensten en voor wie hoog schoolgeld gelijk stond aan kwaliteit of in ieder geval garant stond voor een omgang met gelijken, stuurden hun dochters naar een MMS, ook wel aangeduid als meisjes-HBS. Daarnaast was de MMS nog populair in het katholieke Zuiden waar men coëductie bleef afwijzen vanwege het gevaar voor de zeden en verschillen in aard tussen jongens en meisjes.³¹

³⁰ Boekholt en De Booy, *Geschiedenis van de school*, 174, 218.

³¹ N. Bakker, 'Coeducation in Secondary Education in the Netherlands' in: C. Majorek, E.V. Johanningmeier en F. Simon red., *Schooling in changing societies. Historical and comparative perspectives* (Gent 1998) 276-277, 284-286; en Pouwelse, *Haar verstand dienstbaar*, 178-183.

Tabel 2: Meisjes in het voortgezet onderwijs³²

Jaar	MMS	HBS			Meisjes	
	Meisjes	Totaal	Meisjes	% Meisjes	Totaal	% MMS
1895	1311	6833	351	5,1	1662	78,9
1905	1475	10499	1693	16,1	3168	46,6
1915	2255	15486	2954	19,1	5209	43,3
1925	2321	24481	6144	25,1	8465	27,4

Ondanks de verbetering van kansen voor meisjes in het voortgezet onderwijs bleven de beroepsperspectieven beperkt. Veel meisjes belandden voor de klas, in een apotheek of gingen als vroedvrouw aan de slag. Rond 1900 was het merendeel van de apothekersassistenten en verloskundigen vrouw. Zij gaven hun baan vaak op als ze in het huwelijksbootje stapten.

Rond 1900 was zelfs sprake van een terugkeer naar oude idealen. Feministen van het begin van de twintigste eeuw benadrukten de verheven roeping van de vrouw in het gezin en de specifiek vrouwelijke eigenschappen. Zij kregen steun van de eerste generatie psychologen die met hun karakterleer fundamentele verschillen tussen mannen en vrouwen dachten te kunnen aantonen. Een van hen was G. Heymans in Groningen die in 1911 zijn *Psychologie der vrouwen* schreef. Vrouwen hadden een beter geheugen, waren ijveriger, nauwgezetter en ordentelijker dan mannen. Ze bleven echter achter bij mannen voor wat betreft logisch redeneren, wetenschappelijke belangstelling, zelfstandig denken en abstractievermogen.³³ Voor meer dan een halve eeuw zou dat het (zelf)beeld van meisjes bepalen. Werken buitenshuis was voor sommige vrouwen bittere noodzaak, maar als ze de keuze hadden, prefereerden ze het aanrecht. Uit die droom zijn vrouwen (en mannen) pas de laatste dertig jaar ontwaakt.

Conclusie

Het lager onderwijs kreeg in het begin van de negentiende eeuw een belangrijke taak in het opvoeden van kinderen tot goede burgers. Zij dienden basisvaardigheden en deugden op school te leren. Dat betekende een verbetering van de onderwijssituatie van meisjes. Of ze samen met of

³² Bakker, 'Coeducation', 285.

³³ Van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel*, 82-85.

apart van jongens onderwijs ontvingen hing echter af van sociale klasse en leeftijd. Meisjes uit de volksklasse trokken gelijk op met jongens in dezelfde school. Waren zij echter uit de gegoede stand afkomstig dan was het onderwijs doorgaans apart. De belangrijkste verschillen in benadering van jongens en meisjes moeten we echter zoeken bij het onderwijs dat gegoede burgers hun kinderen lieten geven. Meisjes moesten genoeg nemen met een voorbereiding op de gezinstaat en een beperkt lesprogramma, terwijl voor jongens een wereld openlag in beroepsopleidingen en hoger onderwijs. De eerste feministen streden dan ook voor opleidingen die meisjes breder vormden en meer kansen boden op de arbeidsmarkt. Dat gebeurde met wisselend succes. In 1920 was er feitelijk een situatie ontstaan waarin meisjes weliswaar de in de negentiende eeuw bevochten vrijheden hadden, maar die al dan niet vrijwillig aan de kant schoven om zich aan de edele taak in het gezin te wijden.